

անշուշտ մարդու երևնալէն յառաջ. որի նմանն յետոյ պիտի լինի, որ արդէն կարելի է պատմական ժամանակի մէջ հաշուել: Երկրորդ տարեհային պատմամունք եղած է Սահուցային դարն, որ ըստ Լուսինի հաշուին՝ տեղի ունեցած է մարդուն ստեղծմանէն ջրէ յառաջ: Հիւսիսային բեռի սահողքներու մէջ գտնուած կենդանիները ժամանակն եղած է, որով կարելի է գուշակել թէ ցայն վայր բեռներն հասարակածի տակի ջերմութիւնն ունէին:

Վեցերորդ օրուան փառաւորութեանց մէջ արարչութեան գլուխ գործոցն մարդոն երևումն է երկրիս վրայ: Սա միւս անասուններու պէս լոկ հրամանով մը չէ որ հողէ և ջրէ պիտի բլրէ, այլ ամենեցուն ճարտարապետն Աստուած, ըստ իւր պատկերի և նմանութեան պիտի կերտէ, կերպածէ, արուեստագործէ, ուղղորդ, կանգուն, ճակատ բարձրահայեաց, աչքերն յառած աստղերուն, յիշելու իւր սկիզբն և վախճանն՝ ուսկից եկաւ Աստուծոյ շունչն, հոգին կենդանարար և խառնեցաւ իւր հոգեղէն բնութեան՝ էութեան հետ: Զորորդական դարաշրջանն որ աստիճանաբար կապուած է նախընթաց դարաշրջաններու հետ և պահած է զարգացման կապը անկատարէն դէպ ի կատարեալ գործարանական կեանքը, ճանաչելով որ մարդն ևս հողէն ելած է, սակայն չկայ ապացոյց մը որ առաջին բանական արարածն նոյն իսկ ըստ մարմնոյ կազմութեան անբան անասունէն ծագած լինի. իսկ երևելի բնագէտներն հիացմունքով նայում են մարդուն գրաւած առանձնաշնորհեալ աստիճանը, և հոգոյն խորքէն տեսնում են շնորհաց ճառագայթն որ գինքն Աստուծոյ հետ կապում է և հաւատում որ զաւակ է երկնքի:

Այս համառօտ համեմատական տեսութեան մէջ ջանացինք ցոյց տալ, հետեւելով իմաստնագունից, թէ Ս. Գիրք և ար-

տաքին գիտութիւնն՝ համընթաց են արարչագործութեան պատմութեան մէջ, և վեցերեայ բաժանումն գիտնականօրէն եղած է, ի բաց առած աստուածային յայտնութիւնն, և վերագրելու է հեղինակի անձնական յատկութեան որ վարժուած էր ամենայն գիտութեամբն Եզրպատացոյց. որոնք ըստ իւրեանց կարգին, ոչ եթէ մարդկեղէն ճարտարութեամբ միայն ստացան՝ այն գիտութիւնն, այլ որպէս Առաքեալն ասաց. «Վասն զի գիտութիւնն Աստուծոյ յայտնի է ի նոսա. ըսնդի Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա»: Բայց որովհետեւ «նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց և խաւարեցան անմտութեամբ սիրտը նոցա»: Մովսէսի ձեռքով Աստուած ճշմարտութիւնն վերականգնեց և դրաւ մարդը իւր պատուին մէջ, ստուգապէս պատմելով նորա լինելութեան պատմութիւնն սկիզբն, մէջն և վախճանն:

(Շարունակելի) Հ. ԳԱՐԻԲԵԼ ՆԱԶԱԳԵՏԵԱՆ

Գ Ր Ա Ն Ա Ն

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

(ԺԶ. ԺԷ. ԺԸ և ԺԹ Բ-Բ. Կ. Պ-Լ-)

Մեր մէջ տապանաքարերու ուսումնասիրութիւնը իւր հետեւողները և հետապնդողները չէ ունեցած բառին իսկական իմաստովը. և ասի անհրաժեշտ է, մանաւանդ մեզ համար՝ հետեւեալ պատճառներով:

1. Նախ՝ իբր արեւելեան ազգ մը ազգեցութիւնը կրած ենք մեզ շրջապատող ազգերուն: Հետեւաբար մեր տապանաքարերը կը տարբերին եւրոպականներէն թէ՛ իմաստի և թէ՛ քանդակներու կրկին տեսակէտներով, որոնք շատ անգամ զուտ արեւելեան դրոշմ կը կրեն:

2. Հին հայ տապանաքարերու ուսումնա-

1. Շահկան յօդուածաբար հեղինակը սկսած էր հրատարակել՝ փոքր մաս մը և անկատար, «Հայաստանի կոշիկ»-ի մէջ, Հիմա վերջակէտով՝ ընդարձակած և

մերողացուցած, զայն կը ներկայացնէ այդ նիւթով հետաքերտողներու այս էջերուն մէջ: ԽԲԲ.

նասիրութիւն երեւան պիտի հանէ հին գերդաստաններու վերաբերող անհատներու մասին կենսագրական հակիրճ գիծեր. նոյն իսկ պատմական նիւթերու պիտի հանդիպինք ուրեք ուրեք, ինչպէս որ պիտի տեսնենք ստորեւ:

Յ. Երեք-չորս դար առաջ ապրող Հասիբու արհեստներն և պարագլուխները պիտի կրեանանք հասկիւն, որոնք շատ անգամ յիշուած են յատկօրէն և եթէ չեն յիշուած, այն ատեն ալ տապանաթարեւուն տակը պատկերներով քաջատրուած կը գտնուին. զորօրինակ, կշիռ մը՝ «Սարգիս»ներու համար, հայելի եւ ամելի՝ ասփրիշներու, շիշ մը՝ եւ գւառաթ՝ գինեպաններու. ձի մը՝ մարդ մը հեծած վրան՝ սուրհանդակներու համար և այլն և այլն:

Ա. Ուշիմ ուսումնասիրողը ասկէ զատ պիտի հանդիպի անոնց մէջ աշխարհի առնունքներու, որոնք այսօր մեզի գարմանք կը պատճառեն. օրինակի համար. Ղուծու Բէկ, Ղասամ, Տիւրակ, Տիւնէնի, Միանձառայ, Խափան, Շէրժաթի որդի Սմաթ, Նուրում, Ավզըլէ եւայլն. հետեւաբար, երբ աւելցնենք ասոնց վրայ՝ հին ձեռագիրներու և յիշատակարաններու մէջ մեր պատահած զանազան և զարմանազան անունները — թուականի կարգով ի հարկէ — հետաքրքրական նոր ուսումնասիրութեան նիւթ մը կրնանք ունենալ այսպէս:

Դժբախտաբար, ինչպէս հոս կ. Պոլսոյ մէջ նոյնպէս այլուր ապահովաբար՝ մեր պապերը, հին գերեզմանաքարերու հանդէպ պարզապէս վաճառական ընթացք մը բռնած են, կողպատելով մեր գերեզմանատունները, մերկացնելով զանոնք իրենց զարդերէն և յատկացնելով սոյն տապանաքարերը — որոնց վրայ պէտք էր որշատ զուրգրտա վերաբերունքը մը ունենային — մանաւանդ եկեղեցիներու շինութեան, օրուան պատրիարքներու և երեւելիներու թոյլտուութեամբ և մեղաւկցութեամբ:

Այս կերպով զրականապէս մեծ վնասներ կրած ենք, որովհետեւ ո՛չ միայն սոյն տապանաքարերը վերցուած են իրենց հանգրաւատեղիներէն, այլ նաեւ մեծ զուլտութեամբ

ալ ասոնց վրայի արձանագրութիւնները, ոտանաւորները, ողբերը սրբուած են:

(Որինակ մը միայն կը բաւէ ցոյց տալու մեր նախնաց այս աններելի ընթացքը. կ. Պոլսոյ Բերա քաղաքամասին Սր. Երբորգութիւն եկեղեցւոյն շինութեանը (հազար ութ հարիւր երեսունական թուականներուն) աւելի քան 3000 տապանաքարեր գործածուած են...:

Ա.

ժՁ դար (1500)

Միւր մտադրութիւնն է այս անգամ հաւաքածոյ մը ներկայացնել մեր ընթերցողներուն. քաղելով Բերա-Բանկալթիի դարաւոր գերեզմանատան արձանագրութիւններէն, թուականի և կարեւորութեան կարգով: Ասոնց մէջ գոհարներ եւ հետաքրքրական բնոյթ կրող նիւթեր չեն պակսիր:

Հոս տեղը չէ ո՛չ գերեզմանատան պատմականը ընելու, ո՛չ զարդաքանդակներուն ուսումնասիրութիւնը ներկայացնելու և ո՛չ ալ կ'ուզեմ ամենէն երեւելի հանգուցեաներուն կենսագրականները գծել: Ասոնք մասը պիտի կազմեն ընդարձակ հետազոտութեան մը որ պատրաստութեան մէջ կը գտնուի առ այժմ. և որուն հիմ կը ծառայէ 4800է աւելի արձանագրութիւններու հաւաքածոյ մը, ամենէն կատարելալը իւր տեսակին մէջ:

Ամէն պարագայի մէջ ժամանակին հնուութիւնը և պարագաները նկատողութեան առնելով պէտք է որ մեր կարծիքը յայտնենք վերոյիշեալ արձանագրութիւններուն գրական որակին մասին, ինչպէս որ ամենէն անշտան ձեռագիրներուն իսկ կարեւորութիւն կու տանք և մանրամասնօրէն կը նկարագրենք զանոնք:

Տասնեկեցերորդ դարը մեր ազգային պատմութեան մէջ ցաւի եւ խեղճութեան ժամանակամիջոց մը եղած է մինչեւ ժէշարուն կէսերը:

1. Սոյն գերեզմանատունն ընտրեցինք՝ սրովհետեւ այդ տեղի արձանագրութիւնները զրակեալ որակի տեսակէտով ամենէն կարեւորներն են:

1479 թուականին Գարամանի կողմերէն (Կիլիկիան վիճակ) բռնի կերպով բազմաթիւ Հայեր Կ. Պոլիս բերուեցան: Ասոնց համար ո՛չ բնակարան կար և ո՛չ ալ քաղաւաններու, հետեւաբար այս գաղթականներն սկսան Սամաթիոյ մէջ վրաններու ներքեւ բնակիլ, ամենալատթար դրութեան մատնուած և նողկալի աղտոտութեան մը մէջ. այնպէս որ քիչ յետոյ ժանտախտի մեծ համաճարակ մը ահագին կոտորած մը տուաւ անոնց:

Այկէ առաջ ալ արդէն (1475) Կաֆայէն Կ. Պոլիս աղքատ և անապաւէն Հայերու ստուար խուճրբեր բերուած էին բռնի կերպով:

1486 և 1487 թուականներուն արեւելեան գաւառներէն խեղճ ու կրակ հայ գաղթականներու կարաւաններ Պոլիս հասնելով աւելցան միւսներուն վրան:

Այս Հայերը դեռ տուն տեղ չեղած եւ տնտեսական կացութիւններն դեռ չբարւորած՝ երկու նոր բռնագաղթներ (1513-1514 զրաւում Դարէթի, 1535 Պաղտատի առում) եկան ստուարացնել այս խեղճերուն թիւը:

Տնտեսապէս կործանած այս Հայերը, որոնց մէջ բազմաթիւ արհեստաւորներ կը գտնուէին, իրենց նոր միջավայրին, սովորութիւններուն և լեզուին անգիտակ՝ անել զրութեան մը մատնուած էին: Տեղացի Յոյները, անհամեմատ աւելի զարգացած և քաղաքակիրթ, խեթի կը նայէին ասոնց վրայ ու ամէն տեղ, ամէն առիթով «զո՛ն» (անասուն, կենդանի) անունը կու տային իրենց: Ասկէ մնացած է մեր լեզուին մէջ «ծօ՛» բառը որ յետոյ գաւառներու մէջ «տօ՛»ի փոխուած է:

Ուրեմն թէ՛ իրենց գոյութիւնը քաշկուռ տելու և թէ՛ տնտեսական ամուր կոռւան մը հաստատելու յուսով, մեր Հայերը սկսան նոյն իսկ ամենէն ստորին գործերով զբաղիլ. զոր օրինակ աղբեր հաւաքել, կոյուղի մաքրել (լաղժմիութիւն) և մանաւանդ արքունի շինութիւններու մէջ շինին օրականով մը շաղախ, քար, կիր կրել եւայլն:

Պէտք է ուրանալ որ մատի վրայ համարող հայ ազգեցիկ հարուստներ կը զբառնուէին թէւ, բայց ի՞նչ նշանակութիւն կրնար ունենալ ասոնց թիւը ընդհանուր խեղճութեան մէջ:

Այս պայմաններուն քեւ ապրող հայութիւնն՝ անտարակոյս մեծ բան մը չենք կրնար ակնկալել իբր արձանագրութիւն:

Հետեւաբար, սոյն շրջանէն մէկ հատիկ տապանաքար մը ունինք միայն մեր ձեռքին տակ Բանկաթիի գերեզմանատունը. անգարդ և անարուեստ ոճով և խորաքանդակ բարակ գլծեր ներկայացնող գիրերով: Սոյն արձանագրութիւնը հետեւեալն է.

Այս է տապան
Հանգրստ
Խոզալզր ցի
Միսայէլին
Որ նահտկեց
Առ Քս. ԹՎ Ռ

Խոզալզր կամ Խոզագրակ գիւղ մ'էր Ակնայ մօտերը որուն հայ բնակչութիւնը 17րդ դարուն վերջերը իսլամացած է:

Վերի թուականը Ռ կը համապատասխանէ հայկական 1000 թուականին: Պէտք է աւելցնել ասոր վրայ 551 եւս այն ատեն կ'ունենանք 1551 Քրիստոսի թուականը: Ասի ամենահին տապանաքար—արձանագրութիւնն է որուն հանդիպած ենք մինչեւ հիմա Կ. Պոլսոյ «Բերա» քաղաքամասին մէջ:

Իսկ Ստամպուլի կողմը «Պալըզլը» ի նոյնպէս դարաւոր գերեզմանատան մէջ, հետեւեալ ամենահին տապանաքարը գտած ենք, որուն արձանագրութիւնը ստորեւ կը գնենք.

Այս է տապան հան
Գրստեան թաղար
Ի կողակիցն մ'սօի
Եագընի Սօղոմէ
Ին թՎին Ռ

Ահաւասիկ սոյն ամենահին տապանաքարը մեզ ցոյց կու տայ «գրոց—բրոց» աշակերտուհի հայ տիկին մը:

Ո՛վ էր այս «Եագընի մահտեսի Սօղոմէ»ն:

Ժամանակը կամ դիպուածը հարկաւ աւոր ալ գաղտնիքը պիտի լուծէ:

Որչն տապանագիրը որուն վրայ 3 փոքր խոռոչներ փորուած կը գտնուին, պարզ և բաւական կոկիկ գրերէ կը բաղկանայ.

Ինչպէս որ յայտնի է պատմութեան տեղեակ անձներու՝ 1560 թուականին Սուլթանական հրամանով մը արգիւնեցաւ Կ. Պոլսոյ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան, մանաւանդ ժամատախտի պատճառաւ քաղաքին կեդրոն տեղերը, եկեղեցիներու մէջ և աղօթատեղիներու մօտիկ ննջեցեալներու թաղումը: Առ այս մէն մի հասարակութեան յատկացուցաւ ուրոյն գերեզմանատուն մը քաղաքէն բոլորովին հեռու:

Վերոյիշեալ թուականներէն (1551 — 1560) կը սկսի ահա մեր ի ձեռին ունեցած տապանագիրներու շարքը:

Անշուշտ ԺՁ դարուն և անկէ առաջուան շրջաններուն պատկանող ուրիշ տապանաքարեր եւս գոյութիւն ունեցած են, սակայն շատ կարելի է որ ասոնք մանաւանդ Կալաթայի Սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն շինութեան և նորոգութեան գործածուած ըլլան:

Արդէն Կալաթայի մէջ ուրիշ տեղեր ալ պատահաբար հայ տապանաքարերու հանդիպուած է:

Այսպէս՝ Հայր Ղուկաս Խնճիճեան հետեւեալը կը գրէ: (Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի. Եւրոպիա, հատոր Ե. էջ 185): «Իրեւ անդրէն սկսան շինել գտուն մենաստանին միայն ի մի կողմն փողոցին և հարկ եղև ըսկել զկամարն (Կալաթա, Չուքուր—Պօսթան, Գէմէր—Ալթը) յարեւելեան կողմն կամարին գտաւ վէմ հայկական մակազրութեամբ եղծեալ և անձև գրչութեամբ այսպէս.

անն յսի
քս ծառա
մհ սմա
մծիմ ովակէմ
թվին և
ճիի

Բայն է որ այն ատենները անկէ առաջ և անկէ վերջն ալ սովորութեան կարգ անցած էր հայ տապանաքարեր ամէն տե-

սակ շինութիւններու մէջ գործածել:

Պէտք չէ մոռնալ յիշելու թէ Բերայի հայ գերեզմանատան մէջ կը հանդիպին հաւառաւոր արձանագրութեան տապանաքարերու, որոնք մի միայն մեռնողներուն արհեստները յիշեցնող ըսնդակ մ'ունին իրենց վրայ, ինչպէս, արօր, լուծ և այլն: Ասոնք անշուշտ միեւնոյն դարաշրջանին (ԺՁ դար) և կամ աւելի առջի շրջաններուն կը վերաբերին: Որովհետեւ տաանդվեցեորդ դարուն վերջերը Կ. Պոլսոյ մասին հրատարակուած գերմաներէն գրքի մը մէջ (Salomon Schweitzer) կը կարդանք որ այն միջոցներուն՝ թէ Բերայի և թէ Խաւս—Գիւղի բարձունքներու վրայ Հայեր՝ հողագործութեամբ և բանջարամշակութեամբ կը պարապէին:

Ասկէ գատ, պրպուռմներու մէջ հաւնդիպած եմ երկու տապանաքարերու մնացորդներուն (հաւանականաբար գիրար ամբողջացնող) որոնք կարծես որդերէ կըրծուած՝ խոռոչացած էին և որոնց վրայ դեռ տեղ տեղ որոշակի կը տեսնուէին հայերէն խորագրանդակ գրեր: Ինչ որ կարծել կու տայ մեզ թէ՛ սոյն գերեզմանատունը աւելի ինչ ժամանակներ ալ գոյցէ գործածուած ըլլայ մեր ազգին կողմանէ: Բայց ասի լոկ ենթադրութիւն մ'է առ այժմ և մեր նիւթէն բոլորովին անջատ:

Հոս հարց մը կը ներկայանայ մեզի: Ո՞ր կը թաղէին Կալաթայի հայերը իրենց ննջեցեալները Կ. Պոլսոյ առումէն (1453) առաջ և յետոյ մինչև 1560 մեծ ժանտամահի տարին:

ԺԴ դարուն սկիզբները երբ Կալաթա ճինովացուց տիրապետութեան տակ կը գտնուէր, հայերը թէ՛ ողորտիայէն (Գէջիկ = Կաֆայ) սկսան ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ Նոյնպէս «Կալաթայ»ի Scala ներքեւեւ վաճառականութեան աղագաւ. այնպէս որ կարեւոր հայ գաղութ մը կազմուեցաւ հոն հետզհետէ: Բայց այս գաղութը բաղկացնող կաֆայիցի եւայլն հայերը, որոնք առհասարակ իրենց տունը տեղը, այգիները և ամարանոցները ունէին գերազանցապէս գեղատեսիլ և արգասանդ խրիմի թերակղզիին

ամէն կողմերը, այս պատճառաւ չենք յուսար որ ֆիայուն կերպով բնակութիւն հաստատած ըլլան կալաթայի խեղճուկ, անձուկ փողոցներու և վաճառանոցներուն մէջ: Ասոնք կու գային կ'երթային, ապրանք ծախելու կամ առնելու և յետոյ վերստին վերադառնալու պայմանով: Արդէն իրենց հոն շինած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին, հին ժամանակները «պանդուխտներու եկեղեցին» կը կոչուէր:

Եթէ պատահաբար իրենցմէ մէկը կալաթայի մէջ վախճանէր, նոյն կողմերը և կամ աւելի վերերը Բերայի բարձունքը «Բաւկաթի» գերեզմանատունը կը թաղէին գինքը: Ասի կրնանք վստահաբար ըսել, քանի որ 1560-էն առաջ յիշեալ գերեզմանատան մէջ տապանաքարերու գոյութիւնը հաստատուած է:

Կ. Պոլսոյ Լատինները որոնց թիւը մայրաքաղաքին թուրքերէն զբաւումէն յետոյ շատ քիչցած էր, իրենց մեռելները եկեղեցիներու բոլորտիքը կը թաղէին մինչև 16րդ դարուն առաջին կէսը: Իսկ հայերու մասին այս տեսակ տեղեկութիւն մը և ոչ մէկ տեղ հանդիպած ենք նոյն շրջաններուն համար: Արդէն հայերը նոյն ժամանակամիջոցին Լատիններէն աւելի քիչ էին թուով, մանաւանդ կալաթայի կողմերը. 17րդ դարէն վերջ սկսան հոն բազմանալ:

Ասկէ կը հետեւցնենք նախ սա, որ այն շրջաններուն՝ թէ՛ բուն Ստամպուլի և թէ՛ կալաթայի մէջ տապանաքար ունենալու չափ ընդհանուր հայ չկար: Երկրորդ՝ տապանագիրերուն, արձանագրութիւններու այնքան ալ կարեւորութիւն տուող մարդ գոյութիւն չունէր մեր մէջ, որովհետեւ՝ մինչեւ 17րդ դարուն առաջին քառորդը գործածուած տապանաքարերը, ամենամեծ մասամբ առաւել կամ նուազ փոքր ծաւալով, անարուեստ գիրերով, անգարդ և անքանդակ մարմարի կտորներէ կը բաղկանան:

Սա ալ ըսենք թէ՛ «Բերա-կալաթ»ի մէջ, այլ և այլ ժամանակներ կատարուած պեղումներէն հասկցուած է որ՝ նոյն իսկ չճնոթական տիրապետութեան շրջանին՝

հոն, քաղաքին պարիսպներէն դուրս եւս ննջեցեալներ թաղուած են:

(A. Belin. Histoire de la Latinité à Constantinople էջ 508):

Շատ կարելի է որ այս ննջեցեալներուն մէջ կարգ մը հայեր ալ գտնուած ըլլան:

Քաղաքին ընդարձակութիւնը համեմատութեամբ, ասոնց տապանաքարերն ալ իրենց գոյութեան պարագային — շինութեանց մէջ գործածուած կրնան ըլլալ:

Դժբախտաբար վերոյգրեալ պատճառներով չենք կրնար աւելի բան մը գրել այժմ ժ.Ջ. րդ դարու և աւելի առաջնուած տապանաքարերու վրան և կը ստիպուինք անցնիլ ժիւղդ դարու շրջանին, աւելցնելով միանգամայն թէ մեր բուն նիւթին գրական աստղձը պիտի կազմեն ժիւ և ժիթ դարերուն գեղեցիկ և հետաքրքրական արձանագրութիւնները:

Բ.

Ժե դար (1600-1700)

Ժիւ դարուն սկիզբները Հայերը սկսած էին տնտեսապէս քիչ մը շունչ առնել. իրենց մէջէն հետզհետէ կը յայտնուէին երեւելի անձնաւորութիւններ, որոնք կամ կառավարական գործառնութիւններով և կամ վաճառականութեամբ կը պարապէին: Ասոնցմէ մէկ քանին ստորեւ կը յիշենք անցողակի կերպով:

Աստուածատուր Խալֆայ (1600-1630) ժամանակահատիկ մեծ եպարքոսին սիրելին, որ գինքը երբոր պէտք կը սիրէր և անոր միջոցով մեծ գործեր կը տեսնէր:

Վանեցի Խօճա Ռուհիջան (1620-1630) մեծ եպարքոսին քիւրքճի պաշին:

Տիրապէքիւրցի Մաղաքիա Չէլէպի, Մեծ եպարքոս Մէլէք Ահմէտ բաշային սիրելին (1649):

Պրուսացի Անտօն Չէլէպի՝ որ փայլեցաւ 1650-1655-ի միջոցները:

Կասըմցի Մուրատ Խօճա՝ (1650) որ Սուլթան Մէհմէտ Դ-ի վստահութիւնը կը վայելէր և այս կերպով իւր ազգին օգտակար կ'ըլլար:

Սէմէրճի Տէտէ, Խաբէստէր Չէլէպի, Շահին Չէլէպի եւայլն եւայլն:

Աստղեմէ զատ բազմաթիւ Զուգայեցի հայ վաճառականներ կը գտնուէին Պոլսահայ գաղութին մէջ, որուն ընդհանուր թիւը ըստ եւրոպացի մատենագրի մը — Մ. Տըլագրուա, ըարտուղար ֆրանսական դեսպանատան — 8000 տուն բնիկ եւ 50.000 պանդուխտ Հայերու կը յանգէր 17րդ դարուն վերջին ըարողոյին:

Այս Հայերը վերոյիշեալ «Երեւելիներուն» միջոցաւ գործ կը գտնէին եւ տուն տեղ ըլլալով կերպով մը կ'ապրէին:

Ամէն մէկ ազդեցիկ Հայ, Խոճա, Աղա կամ Չէլէպի, իւր «հէմշերի»ները կը պաշտպանէր որոնք իրենց կարգին հլու գործիք կը դառնային անոնց ձեռքին մէջ մանաւանդ պատրիարքական կամ կաթողիկոսական վէճերու եւ կոիւնքիւ ժամանակ:

Մտաւոր զարգացումի նպաստաւոր գետին մը սկսած էր կազմուիլ արդէն Կ. Պոլսոյ մէջ, մանաւանդ որ զրչի տէր մարդիկ չէին պակսեր այս շրջանին, ինչպէս՝ Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք (1601-1635) զորաբարի հմուտ եւ քանաստեղծ, Կ. Պոլսու կը գտնուէր. Մովսէս Տաթեւացի՝ ապա Կաթողիկոս որ 1611էն մինչեւ 1622 Պոլսու կեցաւ. Յովհաննէս Խուլ Պատրիարք (1554-1634) որ Սր. Աստուածածին Մայր Եկեղեցին հիմնեց 1610ին. Երեմիա Չէլէպի Քէօմուրճեան (1635-1695) Յակոբ Դպիր, Մ'Երեմիոյի Պատրիարք, (Սուպին Շարի 1698-1699). Խաչատուր Վարդապետ Առաքելեան Էրզրումցի «Բարսկանտա»ի աշակերտ (1661-1741). Սարգիս Վարդապետ Սահաթճի Գասպարեան Եւդոկիացի (1651-1731):

Զաքարիա Եպիսկոպոս Վանեցի, Պատրիարք Կ. Պոլսոյ (1576-1639) որ 1603ին վարդապետ ձեռնադրուելէն յետոյ՝ Պոլսու կը գտնուէր եւ ուսուցչութիւն կ'ընէր:

Յակոբ Բարունապետ Չէլթունցի որ «Ղաս կու հրամէր զԱւետարանն Մատթէոսեան ի Թուրք Ռիթի»:

Մաղաքիա Վ. Թոխաթեցի՝ որ «Ղաս կ'ասէր զԱրարածն», եւ էր Ստամբուլ քա-

ղաք իրբեւ զերկինս եւ կամ զժամանակն Կոստանդինուսին զԹարգմանչացն» (Ողգ. Մատենադարան ՀՐ. Կենսագրութիւններ Ա. 1544-1822 Հ. Գ. Խ. Վ. Գալէմբարեան, Վիեննա 1914, էջ 42):

Անշուշտ ասոնցմէ մէկ քանին այն դարուն՝ կարգ մը տապանագիրներ յորինած են, սակայն դժբախտաբար մեր նախապէս յիշած պատճառներով, այժմ անոնցմէ շատ ցանցաւ թուով անկորուստ մնացողներ կը գտնուին մեր ձեռքին տակ:

Ասոր հետ մէկտեղ չի յուսացուիր որ այս շրջանին բազմաթիւ «Ռոսմաւոր» տապանագիրներ ունեցած ըլլանք հետեւեալ պատճառներով.

Նախ եւ առաջ ժողովուրդը առ հասարակ աղբար տէր. սակէ զատ մեր այն ժամանակուան «մտաւորականները» շատ քանքարաթաղոյց էին. քիչ թիւով աշակերտներ կը հասցնէին. Աշակերտութեան շրջանն ալ — տեսակ մը գերութիւն — շատ երկար կը տեւէր:

Երկրորդ. Պատրիարքական (1550-1715) եւ կաթողիկոսական (1654-1680) աթոռներուն շուրջը շարունակ կուրներ կը մղուէին ոգի ի բոլին եւ մահու չափ ատելութեամբ: Կղեր, աշխարհական, հարուստ, աղքատ, ամէնքն ալ պայքարի էին լծուած. հետեւաբար մտաւորական բարձրաճանձմի համար ժամանակ չէր մնար այլեւս:

Երրորդ. Գաւառներէն Կ. Պոլսու զաղթողները իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու մասին ստէպ կրկնուող արքայական հրամանագրեր. զորօրինակ, Սուլթան Մուրատ Գ. «Ճէլալի» ապստամբներուն վրայ տարած յաղթութենէն յետոյ երբ մայրաքաղաք մտաւ (Ռիլ 1609) իսկոյն այս տեսակ հրաման մը հանեց, ունեւորներ՝ այս կամ այն պատրուակաւ իրենց տեղերը մնացին, «այլ առանց տեղանց անտէրունջս վարեցին եւ արտաքս արարին եւ հանին ի քաղաքաց եւ ի գեղօրէից եւ յազարաւ կաց եւ թողին անխնամ ուր եւ կամեցին գնասցեն. որ եղեն իսկ այնպէս» (Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի կառմախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ. Մեզրոպ

վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ 1910, էջ 145)՝

«... անդ էիր տեսնել զամենայն սիրտի տրամուլթիւն և զաչս յարտասուս և զկականումս մօր և մանկանց» (անդ՝ էջ 147)՝

*
* *

Ժէ դարու տապանագիրներէն բաւական թուով ունինք, սակայն մեր մտադրութիւնը առ այժմ աստեցմէ համեմատաբար զբական արժէք ունեցող «տաճաւոր» գրուածները ներկայացնել ըլլալով, պարզ գրութիւնն ներքէն միայն մէկ քանին արտասպելով կը բաւականանանք:

1. Այս է տապան հանգստեան Բենկցի Շահապէնց Նարի նի որդի տիրացու Նդիազարի որ աղ (6) և զառնակսկիծ մահուամբ աստի կենաց թվին ՌՃ և Նին

Գեղեցիկ յօրինուածով, բարձրաքանդակ, գլխու կողմը երկգլուխ արծիւ ունեցող հիւանալի տապանաքար մ'է որ նոյն իսկ այսօր իբր օրինակ կրնայ ծառայել:

Այս թուականներէն կը սկսի «Բենկա»ի (Բինկեան), Ակնայ, Ապուհեխի, Կամարա-կապի կողմերէն գաղթող Հայերու հարբստանալը և բարգաւաճիլը հակառակ որ Զուղայեցի, Ազուլեցի, Նախիջևանցի մեծահարուստ Հայեր գտնուած են Կ. Պոլսոյ մէջ շատ աւելի հին ժամանակներէ ի վեր, սակայն աստեցմէ ըստ բաւականի ներկայանալի յիշատակարանի մը շատ քիչ անգամ հանդիպած ենք գերեզմանատուններու մէջ. Ակնայ և ջրջականերու Հայերը, ամենէն աւելի ճաշակաւոր և գեղարուեստական տապանաքարեր իբր յիշատակ ձգած են ապագայ սերունդներուն:

2. Այս է տապան հանգստան Զողեցի Աղաբաբի որդի Բաղդասարին որ հանգեալ ի Քս թվին ՌԾԱ

3. Այս է տապան հանգստեան Նախշուանէ

ցի Սերոբի որ փոխեցաւ ի կեանս թվ ՌՃն:

4. Այս է տապան Ղաբաբի մէ ի գեղէն Աղվ երծու Առաք ելի որդի Մանուկէի թվ ՌՃ
5. Այս է տապան Էտինճիկ ցի Աղազարի որդի Խաբ լանին թվին ՌՃի
6. Այս է տապան հանգստեան փառակցի Մուրատի որդի Խոնա Տաւուլթին որ Կրականեղծ եղաւ մեծ հանդուսին Խոնա Խանին թվին ՌՃի

Սոյն թուականին (1660), ահեղի հըրդեհ մը Կ. Պոլսի քաղաքին մեծ մասը մոխիրի վերածած է. «Խոնա Խանը» կրնա քանդ վիճակի մէջ դեռ կը գործածուի. Բիւզանդական հին շէնք մ'է, Հոս է որ կ'օթեանէին «Խոնա»ները այսինքն պարսկահայ վաճառականները ընդհանրապէս ԺՁ, ԺԷ և ԺԸ դարերուն:

Վերոյիշեալ «Խոնա» Տաւուլթին գերեզմանաքարը մինչև հիմայ մեր տեսած քաղերէն ամենէն երկայնն է: Կ'երեւայ թէ հանգուցեալը սովորականէն աւելի բարձր հասակ մը ունի եղեր:

7. Այս է տպն վարպետ Անճնաւորի՝ թոռ Միթայիլի դստերն Եւային որ հարսնացու հասակաւ փոխեցաւ ի Քս թվ ՌՃի
8. Այս է տապան Յօհանէսի Պարոն Տիրին Սուրբ Երեսում վանից Ակնոյ առաջնորդին եւ թուականիս հազար հարիւր քսան և ութնի պանդխտապէս հասեալ այսրէն փոխի առ Տէր, որք Տեղիպէք խնդրէ ասել Տէրն ողորմի և ի Տնէ ձեզ վարձը բարեաց պարգեւեցի զձեզ բարի որ Ե ի ասէք Աստուած ողորմի. ասէք Հայր մեր որ յն

1. Կ'երեւի «Աղաւոր»ի սկզբնական մի ժեռն է:

Սորին թվին գրին մէջ է
նշումն եղեւ Ռձիէ

*
* *

«Ռտանաւոր» գրուած երեք նմոշ միայն
պիտի կարենանք ներկայացնել հոս դժ-
բախտաբար, որովհետեւ ուրիշ չկայ:

1. Ի թվականիս մեր հայկազնի,
Ռձնի և յամսեանս Ոգոստոս
սի. ի թ որ կուրի. մահն եհաս
ինձ յանկարծակի. որ գերծա
նիլ հնար չեղնի. ես եմ դուս
տր Յովակիմի. որ ի գիւղէն ի Բեն-
կաթ. Այրն իմ Օվաննէս տիրացու՝
Շապան օղի վերածայնի. Եղիսա
բերթս ողորմելի. Որ յարարիչ
ն իմ չուեցի. հայր մայր եղբ
այր քոյք ունէի. Երեք որդեակն
իմ նագելի. Շատ սիրելի էի ըն
տանի. Ամենէն կարօտ մնացի:

2. Ըմբռնեցայ
այս տապանիս.
Ղուկաս անուն
եմ պատանիս.
Յան մահու
պատեաց զիս.
Աւանդեցի ես
զհոգիս. Արդ
աղայեմ հան
դիպողիս. ինձ
ասացէք Տրն ող
որմիս. Որդի ուս
տա Առաքելիս.
Էի տեղիւ
Խոջագրակիս
Թվ Ռձիթ:

3. Աստ ամիոփի Ագուլեցի Յօհաննի
սի որդի Տիւլպնտնի պարոն Սու
քիասն

Արանց Այր ընտրեալ մի ի հոգի.
Ներբողից արծան զովելի բազմաց.
Փառաւոր դիմօք վեհանձնեյ տեսեամք
կատարուն մտօք՝ հասուն խորհրդեամբ:
Ջուարթ երեսօք՝ պրծնօք. իւրայնոց.
գործունեայ բարեց՝ օրինակ այլոց:
մինչեւ զրգրել. ծղկւէտ. ալեօք.
Չուէ յաշխրհէս բզմօրեյ. ցաւովք.
Թողել. զօրդիս իւր բրոյ. յիշատակ.
Ազնիւ իւր վրուց յաւէտ նմանակ.
Սա որ բնաւից քաղցր էր և ամօք

մի զաղօթս ձեր թխնցէ յողոր:
ի թվականի հայոց
Ռձի և ի մյսի. ա
(մահազոս մահուան
հնձէ գհամայն)

Ասոնք, ինչպէս որ որոշ կ'երեւի, առա-
ջին քայլերն են դէպի կատարեալագործում.
Երկրորդ դարձերուն, երեւան եկած են տա-
պանագիր յօրինողներ, որոնք ներկայա-
նալի հոտանաւորներով յաւերժացուցած
են մեր պապերուն և մամերուն դամբան-
ները:

Եթէ մանրակրկիտ կերպով ուսումնա-
սիրենք ինչդրոյ առարկայ տապանագիրերը.
ժամանակի և թուականի կարգով՝ յայտ-
նուին պիտի մեզ այն ատեն մեր «աշխար-
հաբարին» (Պոլսահայ բարբառ) աստիճա-
նաբար ձեւափոխուեմեր և մաքրագտուեմ:

Աւելցնենք նաեւ որ ժվ դարէն անդին
կը հանդիպինք նաեւ ստուար թուով հա-
յատառ — թուրքերէն տապանաքարերու,
տասնեակ մը հայ-վրացերէն և լոկ վրա-
ցերէն ու ցանցառ կերպով ալ հայ-լատին
լեզուով տապանագիրերու:

Այս վերջինները Բանկալթիի գերեզ-
մանատան նախկին լատինական բաժնին
մէջ գտնուած եւ Ֆէլքի-Գիւդի տշմու լա-
տին գերեզմանատունը գետնորւած են:

Ընդհանրապէս գաւառական մէն մի քա-
ղաք, ուրիշ հոծ Հայութիւն մը զաղթած
է, իրեն յատուկ բաժնիւր ունէր Բանկա-
լթիի գերեզմանատան մէջ, ինչպէս Ակն,
Բարերդ, Գաղատիա, Կեսարիա, Կամախ,
Աշխաւովա, Խուռնաւիլ կայլն:

Ճաշակաւոր քարեր և արձանագրու-
թիւններ ունին Պոլսեցիներէ զատ, Ակնայ
և շրջականերու Հայերը, յետոյ կու գան
Գաղատացիները և Կեսարացիներ որոնք
ընդհանրապէս հայատառ-թուրքերէն տա-
պանագիրեր մեզ ձգած են:

Գ. ՀՆԱՍԻՐ